

Ter verantwoording

Deze anastatische herdruk wil een zo getrouw mogelijke weergave bieden van de drie drukken van het Aalsters atelier van 1473. Dit was het eerste om in de Zuidelijke Nederlanden de nieuwe techniek toe te passen van de losse gegoten letter. Twee van deze drukken dragen in de colofon het jaartal 1473. Een derde publicatie, die geen datum draagt is duidelijk uit dezelfde periode. Deze drie boekjes zijn dus wel de oudste lokaliseerbare en dateerbare Zuid-nederlandse drukken die gemaakt werden met de techniek die ook wij nu nog gebruiken en die het handschrift en de blokdruk glansrijk zou opzij schuiven.

Toch heeft de Gutenberg-techniek slechts geleidelijk en gedeeltelijk het handschrift en de blokdruk vervangen. Deze laatste bleef bewaard daar waar de illustratie, het picturale de bovenhand had op de tekst, het grafische. De houtsnede bleef gebruikelijk niet alleen voor de prent, maar ook voor de individuele sierletter in de tekst, die zowel omdat ze geen seriewerk was, als om haar decoratieve functie in het houtblok nog het beste materiaal vond.

Zo werd eveneens het handschrift slechts gedeeltelijk geëlimineerd, ook in deze drukken. De rubricering werd aan de rubricator overgelaten die zijn werk nog steeds met de hand deed en de initialen, de paragraaftekens, de rubricering van titels en hoofdletters aanbracht. Het spreekt vanzelf dat de moderne reproductietechniek dit handwerk slechts technisch kopiëren kan en dat men steeds één exemplaar, dus een bepaalde hand als kopij nemen moet. Voor deze uitgave kozen we voor het eerste werkje, dat van Dionysius van Rijkel, het exemplaar dat deel uitmaakt van een merkwaardige convoluut die nog in de vijftiende eeuw gemaakt werd in het Rooklooster en die thans toebehoort aan de jezuïetencommunititeit van het Onze-Lieve-Vrouwecollege te Antwerpen. Dit convoluut bevat naast een wiegedruk van Ulrich Zell vier van de zes oudste publicaties van het reeds genoemde Aalsters atelier. De perfect geconserveerde Aalsterse drukken lopen er van fol. Lxxi tot fol. Clvi; het werkje van Dionysius van fol. C tot Cxxvi.

Voor de uitgave van Pseudo-Augustinus en van Aeneas Silvius kozen we het exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel.

Het spreekt vanzelf dat ook voor het papier en de samenstelling van de katernen de weergave slechts benaderend kan zijn. Over het papier van de oude drukken, het watermerk en de herkomst wordt verder nog gesproken. Als een voldoening gevende benadering kozen we Ingres 110 gram. De impositie gebeurde zo dat de bladspiegel van het oorspronkelijke gevolgd werd eerder dan de huidige, vooral esthetische witverdeling. De ruimere buiten- en onder-randen werden immers nog altijd bewust nagestreefd om plaats te bieden voor losse aantekeningen met de hand.

Een herdruk kan weliswaar geen idee geven van de gaafheid van het papier en de inkt en van de gelijkmatigheid en het niet doorslaan van de druk die ons dadelijk opvallen bij de originelen. Toch kan men zich rekenschap geven van andere kwaliteiten: van de klaarheid van de letter en de druk, van de goede ongesmeerde inktverdeling, van het gelijkmatig uitdrijven van de regels en van andere reeds meer geperfectioneerde technieken zoals die van de overhangende letter die tonen dat de drukkunst toen reeds deze naam verdiende.

Deze bibliofiele uitgave op een beperkte oplage wordt niet gewoon in de handel gebracht. Ze heeft aldus ook wel iets van de karakteristieken van de drukken van de uit Vlaanderen afkomstige Gerardus de Lisa in 1471 en van het Aalsters atelier in 1473, die beiden van het drukken eerder een culturele prestatie schenen te maken dan een commerciële onderneming. Zo weze U dan deze trits aangeboden als een vriendengeschenk, als een privédruk voor hen die doorheen de *bonae litterae* zoeken naar *humanitas*. En als een teken van wat, ook als de oude technieken sterven, nooit sterven zal: de geest die hen schept en die ze dienen.

De teksten en de auteurs

A Het *Speculum conversionis peccatorum*¹ of Spiegel van de bekering van de zondaars is een werkje van een oudere tijdgenoot van Dirk Martens, Dionysius van Leeuwen. Deze was te Rijkel bij Sint-Truiden in Belgisch Limburg in 1402/1403 geboren en studeerde o.a. aan de universiteit te Keulen waar hij op 20 december 1421 geïmmatrikuleerd werd en waar hij zich toelegde op de studie van de filosofie en de theologie. In 1424 werd hij kartuizer, maar bleef vanuit zijn afzondering intens meelevend met de problemen van zijn tijd. Hij schreef dan ook over allerlei onderwerpen en was een veelgelezen en verspreid auteur. Een lijst van zijn werken die hijzelf opmaakte, toen men hem daarom verzocht wanneer hij eens te gast was in het kartuizerklooster van Brugge en die nu te Oxford berust² vermeldt 118 werken. Een andere, door hem opgestelde lijst, nu in de Stadtbibliothek te Trier³, bevat er 141, met op het einde de vermelding «et alia multa opuscula quorum nomina non occurrunt memoriae». Dat maakt dat Dirk Loër van Stratum de lijst in 1535 kan aanvullen tot 187 titels. Daaronder zijn er dan ook betwiste. Over het *Speculum* is er echter geen discussie. In beide vermelde catalogen noemt Dionysius het werk als het zijne. In de Trierse als volgt: *Speculum conversionis. Incipit Convertere ad dominum deum*. De catalogus van Oxford opgesteld in 1466 vermeldt bij dit werk: *impressus est*. Wat blijkbaar een latere toevoeging is die waarschijnlijk op onze editie alludeert.

Dirk Loër van Stratum gaf niet alleen een bibliografie maar ook een biografie van Dionysius en bezorgde een eerste uitgave van diens *Opera Omnia*. Uit de biografie leren we Dionysius kennen niet alleen als een asceet en vurig kloosterling, maar ook als een noeste werker, als een studax en een vriend van het boek. Hij ziet in de verspreiding daarvan zijn levenswerk: «Ego qui ex religione quam professus sum clausus sum nec egredi valeo, nec praedicandi privilegium habeo, quanto minus facere queo loquendo, tanto plus ea agere opto scribendo, colligendo, dictando»⁵. Als boekenmens en bibliofiel looft en benijdt hij dan ook een beetje Gerson die «refert quod quinquaginta millia librorum in biblio-

theca sua habuerit. Cuius studiositate, religiositate ac diligentia condemnantur carnales et negligentis principes ac praelati christiani.»⁶

Het is dan ook geen louter toeval dat Dionysius, die in 1471 stierf, de eerste werd van wie een werk bij ons ter perse ging. Zijn roep om bekering in de vorm van een gesprek, in de inleiding tussen een justus en een peccator, verder tussen een senior en een juvenis, was ook niet zo wereldvreemd, maar veeleer een actuele oproep tot bezinning en inkeer in een maatschappij die weldra de stormen zou kennen van de hervorming en de boerenopstanden.

De tekst van het Speculum kan men weervinden in de moderne uitgave van Montreuil-Tournai.⁷ De uitgave van Aalst is volledig en biedt in de colofon nog een inhoudstafel.

- B Wat zich als een traktaat van Augustinus aandient onder de titel: De salute sive aspiratione anime ad deum⁸ is in feite een middeleeuws traktaat, een compilatie uit kerkvaders en klassieke geestelijke auteurs, waarbij Augustinus dan wel flink vertegenwoordigd en nagevolgd is. Het traktaat werd aldus ook wel eens toegeschreven aan Anselmus of Hugo van Sint-Victor. Tegenwoordig algemeen erkend als een Pseudo-Augustinus heeft het in de traditie de naam van Manuale of handboek gekregen. Diezelfde traditie heeft er steeds nog aan gewerkt zodat vooral aan het laatste stuk van het traktaat steeds weer wijzigingen en toevoegingen zijn aangebracht. Aldus ontstond een zeer gevarieerde tekstoverlevering, die ons echter juist daardoor zal helpen de herkomst van onze tekst te achterhalen.

We weten immers welke de kopij is die aan onze editie ten grondslag heeft gelegen. Deze had twee jaar vroeger het licht gezien te Treviso in het atelier van een Gentenaar: Gerardus de Lisa.⁹

Maar laten we eerst even onze tekst vergelijken met de gewone teksttraditie.

Behoudens een groot aantal varianten loopt voor de eerste 24 hoofdstukken de tekst van onze Pseudo-Augustinus parallel met die van Migne¹⁰. Hoe talrijk de afwijkingen nog zijn blijkt uit

een willekeurige vergelijking, b.v. van de tweede helft van fol. [a]2R¹¹ van Aalst met de tekst van Migne. We geven deze laatste en cursiveren de afwijkingen. In Aalst behoort de tekst tot caput 1, in Migne tot de praefatio.

Nunc adesto mihi, Deus meus, quem quaero, quem diligo, quem corde et ore confiteor, et qua valeo virtute laudo atque adoro. Mens mea devota *tibi*, tuo amore succensa, tibi suspirans, tibi inhians, te solum videre desiderans, nihil *habet* dulce, nisi de te loqui, de te audire, de te scribere, de te conferre, tuam gloriam frequenter sub corde revolvere, ut tua suavis memoria sit inter tot turbines aliqua repausatio mea. Te ergo invoco, desiderantissime, ad te clamo clamore magno in toto corde meo. *Et cum te invoco, utique te in me ipso invoco; quoniam omnino non essem nisi tu esses in me; et nisi ego essem in te, non esses in me.* In me es, quoniam in memoria mea manes: ex *ea* cognovi te, et in *ea* invenio te, cum reminiscor tui, et delector *in te de te*, ex quo omnia, per quem omnia, *et in quo omnia.*

CAPUT PRIMUM. *Dei perfectiones.* Tu, *Domine*, coelum et terram imples, omnia portans sine...

De tekst van Aalst (= A) is hier volledig identiek met die van Treviso (= T). Toch zijn er in het geheel van het werk wel enkele verschillen. A corrigeert sommige evidente drukfouten van T als *mêora* (*memoria*), *contnêtur* (*continentur*), *pticulatim* (*particulatim*), *semitrna* (*sempiterna*), *dilgit* (*diligit*). Dit houdt ook soms taalkundige correcties in: een herstel van een accusatief of van een conjunctief. Anderzijds maakt A nieuwe drukfouten b.v. [a]1v9: *adversantes* i.pl.v. *adversitates* (juist hernomen op [b]3v25), [a]2v3 *aestumans* (*aestuans*), [a]3v6 *fragor* (*frangor*), [a]3v32 *concedo* (*confido*), [a]8v29 *tum* (*cum*), [a]8v30 *distinctus* (*distinctis*), [b]3v31 *mie* (*misericordiae*).

Op een drietal plaatsen heeft A verder in de tekst ingegrepen. Op [a]7v26 herstelt hij uit *Natura omnino* een betere lezing *nature comunio*; op [b] 1v16-17 vervangt hij de lectio difficilior *iugis* door

ignis en voegt *non* bij, in [6]3R26 vervangt hij weer de lectio difficilior *nisi esset tam modicum*, die hij waarschijnlijk zoals de vorige niet goed begreep, door een vlak *nihil tam dulce*. Op [b]4R4 herstelt hij uit *solvatur* het juiste werkwoord *salvatur*, maar vergeet dat hier de conjunctief *salvetur* moest staan.

Interessant is de vergelijking van de inhoudstafel vooraan bij beide. A heeft gewoon de buiten de tekst staande aanroeping IHESVS gekopieerd en nog wel op dezelfde plaats. Hij volgt de eigenaardigheden van T b.v. iijj (niet iv) en het taalkundig minder juiste *subdatur*. Merk ook hoe A begon met de nummering van de kapitels met kapitalen te zetten, doch reeds bij het getal ii zag dat het beter was over te schakelen naar de onderkast en dit dan nadien ook deed voor de C die c werd.

Een algemeen verschil tussen A en T is dat A geen – teken heeft voor de lettergreepscheiding op het einde van de regel (hij kende het principe uit zijn voorbeeld maar had blijkbaar geen matrijs of stempel) en dat A systematischer is in het gebruik van het grafeem $\hat{\text{}}$ dat hij enkel plaatst op een klinker die aldus genasaliseerd wordt, niet erna op een medeklinker.

A volgt de tekst van T tot op de laatste bladzijde. De laatste zin voor de colofon en dit laatste vervallen en A voegt er vanaf [b]5R21 een vervolg aan toe dat niet meer in kapitels is ingedeeld een aanroeping tot Sint Augustinus en een psalterium te zijner ere, waarna een schijnbaar einde met bibliografisch adres: *alosti*. Tenslotte heeft men de katern volgedrukt met zeven psalmen ter ere van Onze-Lieve-Vrouw, besloten door een aanroeping maar niet door een colofon.

Al blijkt uit de tekstvergelijking nog niet zeker dat A een exemplaar van T bezat, toch is zeker dat hij voor het eerste deel een tekst volgde die er uiterst nauw mee verwant was, zozeer dat hij heel wat eigenaardigheden van T moet bevatten. Naast het reeds vermelde IHESUS citeren we hier nog het volgende. A heeft op [a]4R20 het onverklaarbare *Tu es . enim panis...* Deze drukfout, een punt op een plaats waar die niet thuishoort, wordt eenvoudig verklaard zo men T als kopij van A beschouwt. In T staat *Tu es .n. panis...* Een

n tussen twee punten is in T de gewone afkorting voor *enim*. De zetter van A heeft die eerste punt verkeerd gelezen als een leespunt en ze behouden en dan het nog resterende n. opgelost in *enim*. Zo men dus al niet besluit dat A een bijgewerkte herdruk is van T, dan moet men tenminste tussen beide een zeer sterke band aannemen.

De zetter van A toont overigens in de interpunctie en in het al dan niet gebruiken van afkortingen de vrijheid die toen algemeen gebruikelijk was en die ook nodig was voor het uitdrijven van de regels.

Het gebruik van de naam IHESVS als aanroeping in het begin van een werk is gekopieerd op het gelijkaardig gebruik te Venetië in het begin van een brief. Zo haalt de humanist Francesco Barbaro, die eens de gewoonte veranderd had en bovenaan zijn brieven CHRISTVS schreef in plaats van IHESVS, zich van zijn vriend Poggio de opmerking op de hals dat hij van jezuïet (avant la lettre!) christen was geworden.

- C Het derde traktaatje is een typisch humanistisch en Italiaans werkje. Het heet *De duobus amantibus* en staat op naam van Aeneas Silvius.¹² Soms vervangt men die auteursnaam door de pausnaam Pius II. Dit geeft echter een verkeerd beeld want het werk dateert uit de tijd dat Aeneas Silvius of Sylvius Piccolomini nog geen priester was maar secretaris op de keizerlijke kanselarij. Men noemt hem ook wel *Senensis* omwille van zijn studietijd in Siëna, toen hij juist veel van zijn dichtwerk schreef. Hij was vanuit Toscane naar Rome gegaan en ging als secretaris van kardinaal Domenico Capranica ook naar het concilie van Bazel in 1431. Zo komt hij in contact met het Noorden en met Duitsland en wordt er de promotor van het humanisme. Het ligt aan de vorsten, zo zegt hij, dat in Duitsland de kunst van geen tel is. Als ze meer houden van hun paard en hun hond dan van dichters, dan moeten ze ook maar roemloos sterven lijk hun paard en hun hond.¹³

Het is omstreeks die tijd, in 1444, dat Aeneas het verhaal schrijft over Euryalus en Lucretia, een liefdesverhaal met reminiscenties aan Ovidius en veel uitwijdingen en allusies op de oudheid die de

humanist verraden. Het verhaal eindigt op een tragische noot, die echter de zwakke structuur niet kan redden. Aeneas zal later het werk verloothenen, maar dan om andere redenen: om de inhoud namelijk die het verhaal is van een zinnelijke, overspelige liefde, die hij na zijn priesterwijding afwees. Hij zal tenslotte bisschop worden, kardinaal en in 1458 paus. Op het einde van zijn leven predikt hij een kruistocht tegen het steeds verder oprukkend Turkse rijk en gaat zelf, als hij geen medewerking vindt bij de vorsten, aan het hoofd staan van een expeditie die met de dood van de paus in 1464 ophoudt te bestaan nog voor ze vertrekt. Het is mogelijk dat Martens mede door deze expeditie naar Italië is getrokken. In ieder geval kon hij bij Gerardus de Lisa en diens leermeester Rolandello echo's vinden van Aeneas' roem als poeta laureatus, een roem die ook Rolandello zal nastreven en verwerven en die schilders als Pinturicchio zullen vereeuwigen.

Het is mogelijk dat de tekst van deze uitgave in verband kan gebracht worden met een ongedateerde druk van Ulrich Zell. Het boek was echter zeer populair. Het kende een zestigtal incunabel-drukken en ook in handschrift was het zeer verspreid. Veel aannemelijker lijkt het ons dat de tekst zoals die van de Pseudo-Augustinus uit Italië werd meegebracht.

Daar we omwille van het chronologisch overzicht verplicht zijn ook de drukken van 1474 in ons betoog te betrekken, geven we ze hier in het kort aan.

- D Op 26 mei 1474 komt van dezelfde pers een handboek, de *Textus summularum* van Petrus Alfonsus Hispanus.¹⁴ Deze dominicaan, soms geïdentificeerd met paus Johannes XXI, geeft hier een Aristotelisch-Porphyrriaans traktaat dat typisch middeleeuws kan genoemd worden, zowel om zijn scholastieke denkvorm (het is een handboek voor de student in de filosofie) als om zijn pover Latijn (de humanisten zullen er zich scherp tegen kanten). Het boek, dat 108 bladen telt is veel omvangrijker dan de publikaties van 1473. Het is gesigneerd: *Per. Johannem de Uuestfalia Paderbornensem cum socio suo. Theodorico marti.*

- E Nog hetzelfde jaar, op Sint-Remigiusdag of 1 oktober, maar nu door Martens alleen gesigneerd, komt van dezelfde pers een werk van Baptista Mantuanus: *De vita beata*.¹⁵ Deze karmeliet en tijdgenoot van Martens, poëet, filosoof en theoloog, werd vooral buiten Italië populair als dichter van christelijke poëzie in humanistische vormen gegoten. Dit werkje evenwel is een dialoog over het kloosterleven.
- F Eveneens alleen door Martens gesigneerd is een druk van slechts één katern: het *Tabulare Fratrum Ordinis Deiferae Virginis Mariae de Carmelo*.¹⁶ Mej. Dr. Kronenberg kon er reeds op wijzen dat het een werkje was van de Gentse karmeliet Pieter Bruyne.¹⁷ Deze uitgave is wel gedateerd: 28 oktober, zonder jaartal echter. Uit de analyse van de technische karakteristieken zullen we verder kunnen aantonen dat het geen publikatie is van 1473 maar van 1474.

De opmaak

Hebben we in de tekst van de Pseudo-Augustinus een direct verband gevonden met Treviso, de zusterstad van Venetië, die met deze samen haar gezant naar Vlaanderen zendt,¹⁸ dan vinden we ook in de presentatie typische banden met dezelfde bron.

In Gerardus de Lisa's Pseudo-Augustinus zien we hoe hij punten en vraagtekens combineert om een decoratieve fries aan te brengen. In Phalaris, een werkje van hetzelfde jaar 1471 wordt het woord IHESVS aan het begin door hetzelfde middel uit de titel naar voor gehaald.

Een dergelijke praktijk treffen we ook aan in onze Aalsterse drukken. Het einde van het *Speculum* sluit daar duidelijk bij aan. Dit werkt met dergelijke friezen zoals de colofon bij Gerardus. Sporadisch vinden we de combinatie ook elders in het boek als versiering, b.v. op fol. ci en ciii. Ook het volgend jaar zal Martens dit systeem gebruiken in de uitgave van het *Tabulare* van Pieter Bruyne. Jan van Westfalen kent eveneens deze versieringen die hier in het noorden ongebruikelijk waren.

De letterkast

De kasten van het atelier bevatten volgend typografisch materiaal. We verwijzen naar de gefolieerde bladen van het Speculum en uitzonderlijk naar de kapittels van het Manuale. We geven alleen de typen die we in deze uitgaven noteerden. Waar geen verso staat geldt het de rectozijde. Het laatste getal duidt de regel aan.

A	C verso 1	o (con)	cvi 22	ō	c 1
B	Cxviiij verso 12	9 (us)	c 28	() ^o	c 4
C	c 2	z (rum)	c 1	p	c 1
D	cvi 10			þ	c 12
E	cvi 13	a	c 4	p	Man. Cap. xvi 3
F	Cxxvi 17	() ^a	Cxiiij 7	p	c verso 17
G	Cxx verso 21	ã	c 4	pp	cvij 21
H	Cij 10	b	c 7	q	c 3
I	c 11	c	c 1	q	c 4
L	Cxiiij 17	d ¹	c 1	q	c 8
M	c 27	d ²	c 2	q	c verso 17
N	c 21	d'	c verso 18	q̄	ci verso 33
O	c 3	e	c 1	r	c 2
P	c 20	ē	c 5	r	c 1
Q	c 20	f	c 9	s	c 1
R	Cxix verso 15	ff	ci 1	r	ci 21
S	c 1	g	c 1	ff	c 5
T	cvi verso 7	h	c 14	ft	c 1
V	c 17	i	c 1	t	c 1
X	Cxxvi 18	ı	c 22	ʃ	c 12
		ī	c 6	u	c 1
?	(1) C verso 1			ū	c 3
	(2) Ci 30	k	Cxxv verso 2	v	Cxxvi 4
.	c 4	l	c 1	x	c 4
:	c 2	m	c 1	y	c 1
ʀ	(et) c 19	n	c 1	z	c 4
		o	c 1		

Overhangende letters of letters waarvan het letterstaafje smaller is dan het letterbeeld en waarvan het beeld aldus met een vleugeltje boven de volgende letter uitsteekt, en die daardoor ten onrechte de indruk wekken daarmee een ligatuur te vormen kan men onderkennen waar ze in laatste positie in een regel staan. Daar kan dit overhangend knopje buiten de bladspiegel reiken. Hier: f (zie eind van cxv 6) en f (zie eind van c 10 en c 11). Men kan dit echter ook weer tegengaan door het toevoegen van een spatie (zie cv 16). De verbindingen fa (c 16), fr (c 21), fe (c 26), fg (c 11), fp (c 13), fu (c 6), fr (c 28), fe (c 13), fu (c 9) enz., die de indruk kunnen wekken ligaturen te zijn, zijn aldus twee letters op twee staafjes. Naast i met punt bestaat ook i zonder punt (Cxxv verso 15 en 18, ciii 31). Men moet dus voor fi, ffi, fi, ti geen aparte ligatuur aannemen. Dit alles maakt de samenstelling van de kast zeer eenvoudig en modern. Merk verder op dat r niet overhangend is.

De stelling van Van Iseghem¹⁹ dat de v's afgevielde y's zijn wordt ondersteund door het feit dat de staart van de verschillende v's in lengte verschilt. Dat het niet om fouten in de beïnkting gaat blijkt uit de vergelijking van die bepaalde v's in verschillende exemplaren van de druk. Men vergelijkte Man. cap. viij, 2 en Inhoudstafel laatste letter, of Cxxvi verso 25 en 27. De stelling van Van Iseghem blijkt nog aannemelijker wanneer men merkt dat Martens in 1474 eenmaal een paragraafteken gebruikt dat overeenstemt met een kapitaal F waarin de middenstrook is weggevild (Campbell 1633, 3 verso 1).

Er zijn twee typen van vraagteken. Het eerste type komt alleen voor op het eerste folium recto en verso van Rijkels *Speculum*. Dit levert een bewijs voor de anterioriteit hiervan tegenover het Manuale van Pseudo-Augustinus.

Men kan zich afvragen of er verscheidene soorten van enkele punt moeten genoteerd worden. Zie b.v. c 4 waar drie verschillende vormen schijnen vertegenwoordigd te zijn. Met één stempel en met verschillende diepteslag in de ene en andere matrijs kan dit echter goed verklaard worden. Zelfs één matrijs kan, mits slijtage of bijwerken van de afgietsels dit verschil opleveren.

Nopens de functie van de typen:

z dient als r na een bolle letter en tevens als cijfer 2 (c verso 25).
z dient als letter z (Ozee, c 4), als afkortingsteken b.v. voor de uitgangs-*m* (c 7) of voor *ed* in *sed* (cij 8) en als cijfer 3 (cvi 12).
uu dient als w (c 2).

Hier wordt de v uitsluitend gebruikt voor het Romeinse cijfer vijf. Martens zal ze in 1474 soms ook gebruiken als beginletter u.

De kast is immers dezelfde als die van de druk in 1474 te Aalst gesigneerd door Jan van Westfalen samen met Dirk Martens en de drukken daar eveneens gesigneerd in datzelfde jaar door Martens alleen en van de eerste drukken van Jan van Westfalen te Leuven.

Ze toont grote verwantschap en gedeeltelijke identiteit met de kast van de drukker van het Aderlassbüchlein²⁰ die in Straatsburg verbleef. Deze heeft echter, vooral in de bolle letters, meerdere ligaturen die hier ontbreken, de, he, po, be, ct. Hij heeft een andere, enkele punt, een andere, grotere ʒ (us), een w, een ʒ (der) en een afbrekingsteken, wat hier allemaal ontbreekt. Dit doet besluiten tot een gemeenschappelijke bron (Bartholomaeus Cremonensis?)²¹ maar niet tot identiteit, zodat we niet aannemen dat onze drukker zich een tijd in Straatsburg zou opgehouden hebben, alvorens zijn atelier op te zetten in Aalst.

De letter is wel wat de tijdgenoten een *venetica* en wat wij een *gotica rotunda* noemen. Ze is duidelijk gemaakt naar Noord-Italiaans model.

De katernen en het papier

De samenstelling van de katernen in de oorspronkelijke drukken is de volgende: voor Dionysius van Rijkel: [ab¹⁰c⁸] dus 10 + 10 + 8 bladen of 5 + 5 + 4 bifolia. Voor Pseudo-Augustinus: [a⁸b⁶c⁸] dus 8 + 6 + 8 bladen of 4 + 3 + 4 bifolia. Voor Aeneas Sylvius: [a⁸bc¹⁰] dus 8 + 10 + 10 bladen of 4 + 5 + 5 bifolia. Daar het exemplaar van Dionysius van Rijkel een met hand aangebrachte foliëring heeft kunnen we ook deze aangeven: katern a bevat de fol. xcix tot Cvij, katern b fol. cix tot cxvij, katern c fol. cxix tot cxxvj.

De katernen werden wel degelijk samengesteld uit bifolia, alsof het een foliodruk was. Want al hebben de bladen een kwarto formaat, al lopen de kettingslijnen van links naar rechts en bevindt het watermerk zich in het midden van de binnenrand, toch hebben we hier niet te doen met een volledig vel in vier gevouwen. De vellen werden immers doorgesneden voordat er gedrukt werd en werden dan behandeld alsof het volledige folia waren. Dit kan men merken aan het feit dat de watermerken lukraak verdeeld zitten in de katernen en de exemplaren. Sommige hebben niets dan halve bladen met watermerk, andere niets dan halve bladen zonder merk. Dit is onmogelijk bij een normale kwartodruk waar men om het andere blad een half watermerk aantreft. Zijn de bladen echter vooraf doorgesneden dan kan door het toeval zowel bij het drukken als bij het vergaren van de katernen een willekeurige samenstelling ontstaan van bladen met of zonder merk.

Op zoek naar de watermerken in de drukken van het eerste Aalsters atelier hebben we niet alle exemplaren kunnen doornemen. We vonden de volgende merken die waarschijnlijk nog kunnen aangevuld worden met andere die slechts sporadisch in een of ander exemplaar voorkomen.

Het Speculum heeft in katern a een P-merk (= A), dat een variant is van Briquet 8687.²² In katern b en c vinden we een eenhoorn (= B), variant van Briquet 9995, dwars staand op een kettingsdraad die 45 mm verwijderd is van die voor en 43 mm van die achter de eenhoorn. In katern c vinden we ook nog een variant van Briquet 1885. De kromstaf staat hier namelijk andersom gekromd (= C). Dit zelfde merk C vindt men in de hele Pseudo-Augustinus. In Aeneas Sylvius duiken in de drie katernen weer b en c op. In Petrus Hispanus vinden we in katern a nog even B, dan duiken in abcde en f verschillende varianten op van de ossenkop, met volle omtreklijn, met ogen, onderbroken neuslijn en met een ster op een staaf tussen de hoorns, het type Piccard ix (1 tot 108)²³ (= D). In d (5-6) vinden we even een schild van Bourbon: Briquet 1696 (= E). In het laatste deel van katern f (4-5), in g, h, i, k en het begin van l (1-12 en 2-11) vinden we een nieuw merk: Briquet 8789 (= F).

Dit is weer een p-merk. Een derde type van p-merk duikt op in de laatste bladen van de laatste katern van Petrus Hispanus (1 4-9 en 6-7). Dit merk vinden we eveneens in alle katernen van Baptista Mantuanus en in het Tabulare van Petrus Bruyne. Het is een p-type met bloem en openstaande staart: Briquet 8692 (= G).²⁴

We gaven zojuist niet alleen de watermerken aan van de verschillende boeken maar ook het verloop ervan binnen elk boek, omdat voor de datering dit van essentieel belang is, tenminste waar het gaat niet om absolute maar om relatieve datering. Zoekt men immers naar continuïteit van boek tot boek, dan kan men deze verwachten tussen het einde van het voorgaande en het begin van het volgende boek, niet omgekeerd. Normaal is dan dat een boek waarvan het begin nergens een aansluiting heeft, ook het eerste begin zou zijn. Toch zijn deze argumenten niet dwingend, daar een drukker zijn papier willekeurig kan gebruiken. Normaal is echter dat hij eerst verbruikt wat hij van de vorige editie overhoudt.

De watermerken bevestigen voor dit atelier en deze periode wat we uit archivalische bronnen ook weten voor de latere ateliers van Martens, in het bijzonder voor dat van Aalst, dat hij namelijk zijn papier uit Frankrijk betrok, niet uit Duitsland, Dit was trouwens algemeen in Vlaanderen.

De puncturen

Onderzoekt men het papier aandachtig dan merkt men bij de bedrukte bladen, die door de binder niet te sterk besnoeid zijn, in de marges kleine gaatjes, priemgaatjes of puncturen. Deze zijn het gevolg van het opprikken van de bladen op het timpaan, het raam dat scharnierend aan de wagen van de pers was bevestigd en waaraan dan weer het frisket vastzat, een soort venster dat diende om het papier af te dekken waar het niet bedrukt moest worden. Het papier werd bij opengeslagen frisket en timpaan met zijn smalle zijde aan de bovenste rand van het timpaan geprikt, ongeveer zoals men nu een blad zou opprikken met duimspijkertjes, maar met dit verschil dat de metalen puntjes uit het timpaan uitstaken en men

het blad daarop vastdrukte. Of er hier zoals later het geval was, er puncturen waren die in de vouw van het blad terecht kwamen, kunnen we niet meer nagaan daar dit deel van het blad in de genaaide rug zit. Bij de weerdruk zorgde men ervoor dat het blad na de kering opgeprikt werd met dezelfde gaatjes als bij de schoondruk. Aldus werd perfect register gemaakt d.w.z. dat de druk aan beide zijden van het blad precies op dezelfde plaats lag.

Gebeurde dit niet, dan zien we in de hoek twee priemgaatjes in plaats van één en merken dat meteen de bladspiegel verschoven ligt. Zo b.v. op fol. 16 recto van Aeneas Silvius in het exemplaar van Brusel.²⁵ We merken dat enkel deze bladzijde van het bifolium scheef gedrukt is. Werde een blad niet bedrukt dan vinden we ook geen priemgaatjes, ook niet wanneer de andere helft van het bifolium bedrukt is. Hieruit kunnen we afleiden dat men voor elk bifolium in vier drukgangen drukte of bladzijde per bladzijde. Zo men bij een foliodruk een schuinliggende bladzijde merkt, kan dit wel liggen aan een plooi in het blad bij het drukken. Tenzij deze plooi juist tussen twee bladzijden viel moet ze later aan een «scheur» in de tekst te zien zijn. In ieder geval moet de tekst na het gladstrijken van de plooi naar buiten vallen, naar de marge toe, niet naar binnen zoals hier soms het geval is. Dit laatste is slechts verklaarbaar door onjuist oppriemen.

Het bladzijde per bladzijde drukken was een tijdrovend procédé, maar liet toe met weinig materiaal te werken, daar men met het zetsel van twee bladzijden kon volstaan (als met zette tijdens het drukken) om aan de slag te gaan. Zo kon voor het eerste Aalsters atelier met een gezamenlijke voorraad van een vijftienduizend lettertekens worden volstaan. We begrijpen ook dat in dit geval het tijdrovend bijwerken van individuele loodjes toch renderend is. De drukker van Aalst had b.v. in zijn typisch Italiaanse kast geen w. Hij gebruikt de v ook gewoonlijk maar voor getalwaarden. We zien dat voor die enkele gevallen van het gebruik van een v een voorraad van een dozijn exemplaren volstond. Hiervoor was het economischer een aantal y's af te vijlen dan een stempel te snijden en een matrijs te maken om dan een paar letters te gieten. Van

Iseghems bewering dat de v's bijgevielde y's zijn lijkt dan ook niet zo vergezocht.

Wanneer een pin afbrak en men er elders een aanbracht, of wanneer men van timpaan veranderde, veranderde dus het punctuursysteem. Dit laat toe met meer zekerheid dan bij de mutatie van watermerken, een relatieve chronologie op te stellen. In de drukken van 1473 en 1474 vinden we de puncturen in de hoeken op de volgende afstanden: Dionysius van Rijkkel en Pseudo-Augustinus hebben overal 192 mm, evenals de eerste katern van Aeneas Silvius (punctuursysteem I). In de tweede katern van Aeneas Silvius wordt de afstand veel korter: ca 157 mm (we maten soms 155, soms 159 mm. Gezien de rekbaarheid van vochtig papier leek dit verschil ons te gering om van een andere punctuur te spreken). Dit blijft zo tot het einde van katern i van Petrus Hispanus (systeem II). Nadien, in katern k en l is het 136 mm (systeem III). Ook in Baptista Mantuanus en het Tabulare, met uitzondering van blad twee en drie van Baptista (blad één is onbedrukt en heeft dus geen priemgaatjes), die weer 155 mm hebben. Werd hier tijdelijk met twee timpanen gewerkt of met twee persen tegelijk? Dit laatste schijnt niet het geval geweest te zijn gezien de continuïteit in de bladspiegel, en aldus in de kooi die een element was van de wagen en zo ook van de pers.

In de volgende tabel hebben we een overzicht gegeven van de verschillende elementen die ons toelaten een chronologisch verloop in het atelier te volgen. Eigenlijk zou hierbij ook moeten vermeld worden wat verandert in de lettertypen. Binnen de hier besproken drukken vonden we maar één mutatie op dit gebied: de reeds vermelde verandering vooraan in het Speculum in het type van vraagteken. Dit noopt ons tot het vooropstellen van het Speculum, wat ook harmonieert met de andere mutaties.

Drukken met hun katernen		maximaal aantal regels	breedte van bladspiegel in mm	watermerk	puncturen
Dion. Rijkkel	a	33	85	A	I
<i>Campbell 587</i>	b	»	»	B	»
	c	»	»	B-C	»
Pseudo-Augustinus					
<i>Campbell 197</i>	a b c	»	»	C	»
Aen. Silvius					
<i>Campbell 11</i>	a	»	»	B-C	»
	b c	»	»	»	II
Petrus Hispanus	a	26	75	B, D	»
<i>Campbell 1396</i>	b c	»	»	D	»
	d	»	»	D, E	»
	e	»	»	D	»
	f	»	»	D, F	»
	g h i	»	»	F	»
	k	»	»	»	III
	l	»	»	F, G	»
Baptista Mantuanus					
<i>Campbell 232</i>	a 2,3	29	»	G	II
	a 4	»	»	»	III
	a 5-10	30	»	»	»
	b c	»	»	»	»
Tabulare (Bruyne)					
<i>Campbell 1633</i>	a	»	»	»	»

De pers

Uit het voorgaande blijkt dat de bladen waarop gedrukt werd niet groter waren dan ongeveer 30 bij 23 centimeter. Een pers met een wagen van 40 bij 30 cm en een degel van 17 bij 12 cm kon eigenlijk volstaan om deze bladen op de beschreven wijze te drukken. Dat de bladen doorgesneden werden en dat er in vier drukgangen per bifolium werd gedrukt, kan ook bepaald zijn geweest door de voorraad lood. Toch zou het rendement al heel wat beter geweest zijn zo men ondoorgesneden foliobladen op dezelfde manier had

gedrukt. Het doorsnijden zal dus wel genoodzaakt zijn door de kleine afmetingen van de pers. Een grotere pers voor foliobladen heeft Jan van Westfalen te Leuven opgericht in zijn nieuw atelier waarmee hij in 1474 startte na gebruik te hebben gemaakt van de pers te Aalst. De eerste drukken daar zijn alle foliodrukken, zodat we besluiten dat de pers van Aalst, althans voorlopig ter plaatse bleef, ook al werd het materiaal van de letterkasten verdeeld tussen het Aalsters atelier van Dirk Martens en het Leuvense van Jan van Westfalen.

De kering op de pers gebeurde noch volgens de koplijn van het boek, zoals normaal zou geweest zijn voor kwartodruk, noch volgens de middellijn of ruglijn van het boek, zoals voor foliodruk, maar volgens de middellijn van het blad, haaks op de buitenrand.

De datering

Uit de tabel bleek reeds dat we door de verschillende karakteristieken een relatieve chronologie kunnen opstellen. Laat dit ons toe ook een absolute chronologie te bepalen?

Voor het Tabulare zeker. Daarvan kunnen we al beslist zeggen dat het in 1474 en niet in 1473 te dateren is, zoals van Iseghem deed.²⁶ Dit werd overigens reeds door Holtrop²⁷ aangetoond en door Hellinga²⁸ nog eens bevestigd. Dit bezorgt ons drie data: 26 mei 1474, 1 oktober 1474 en 28 oktober 1474. Dit geeft ons een kijkje op het werkritme. We veronderstellen dat de oplagen niet sterk verschilden en dat er geen belangrijke drukken zijn verloren gegaan. Dit laatste is moeilijk na te gaan, maar drie indicia staven onze veronderstelling: dat het Tabulare aansluit bij Baptista Mantuanus is zeer aannemelijk daar het er als het ware inhoudelijk de voortzetting van is. Verder is er de oude convoluut van het Rooklooster die al de religieuze drukken bevat van dit atelier die we kennen. Dit doet ons vermoeden dat we alles hebben wat op dit gebied van de Aalsterse pers kwam. Tenslotte zijn er in onze tabel geen hiaten of sprongen; er is slechts een gedeeltelijke breuk bij het begin van Petrus Hispanus, wat door andere elementen

verklaard kan worden.²⁹ Het Tabulare van 10 bladzijden werd door Martens alleen gemaakt van 1 tot 28 oktober. Aan De vita beata van 58 bladzijden werkte hij van 26 mei tot 1 oktober. Dit geeft voor beide een produktieritme van ongeveer een halve bladzijde per werkdag. Dit is een traag ritme, typisch voor een niet-industrieel atelier zoals dit van Gerardus de Lisa in Italië. Vergelijken we even met het produktieritme van Jan van Westfalen, wanneer zijn groot atelier in Leuven af is: na de Petrus Hispanus zal het een half jaar duren voor hij 98 foliobladen heeft gedrukt. Dit is ongeveer een bladzijde per dag. Dit loopt op tot een blad en later tot twee bladen per dag. Van Westfalen werkt dan echter met een aantal gezellen.

Daar te Aalst altijd maar met een kleine pers werd gedrukt, en er bij ons weten geen gezellen meewerkten tijdens de periode van samenwerking van Jan van Westfalen met Martens en deze eerste tevens de supervisie zal gehad hebben van de bouw van zijn atelier te Leuven, menen we dat het produktieritme niet veel hoger kan geweest zijn dan het dubbel van Baptista Mantuanus en Tabulare, dus een bladzijde per dag. Zelfs wanneer we dit vlugge ritme aannemen vanaf het begin, het Speculum, dan leidt dit ons ertoe aan te nemen dat men reeds in mei 1473 aan het drukken was. Hoelang de constructie van het atelier zal geduurd hebben is moeilijk te zeggen. Enkele maanden zijn daarvoor toch nodig, zodat we menen dat reeds in 1472 met de bouw begonnen werd.

De drukker

Zo komen we tenslotte tot de vraag wie de anonieme drukker was van 1473. De colofon van Petrus Hispanus kan laten vermoeden dat ook de vorige drukken van Aalst een coproductie zijn van van Westfalen en Martens. Anderzijds blijkt Martens onmiddellijk daarop het atelier te Aalst alleen te beheren en kan men dus vanuit de colofons even goed stellen dat de associatie maar tijdelijk is geweest, namelijk voor één publikatie. Dat het om een associatie gaat er niet om een werknemerscontract, waarbij de socius een

gezel, een ondergeschikt werkman en leerjongen zou zijn, wordt gestaafd door de betekenis van het woord socius in Italië³⁰ waar de geassocieerden hun technische vorming en dus ook hun terminologie vandaan hadden, en door het gebruik ervan later bij Martens,³¹ die het eveneens uitsluitend aanwendt voor een associatie van ondernemers, niet voor een leercontract.

Belangrijk op dit gebied is de affirmatie door Martens in de colofon van *De vita beata*, dus wanneer Jan van Westfalen gemakkelijk had kunnen corrigeren, dat hij al de kennis der Venetianen naar Vlaanderen bracht. Eigenlijk staat dit niet in een colofon, maar zoals dit ook bij de Lisa vaak het geval was, in een vers, dat weer de humanist verraadt die in Italië was geweest. Het luidt als volgt:

Hoc opus impressi Martins Theodoricus Alosti.
Qui uenetum scita flandrensibus affero cuncta.

Niet alleen de inhoud van Martens' mededeling, maar ook de dichtelijk-retorische vorm waarin hij ze giet en die aansluit bij de Lisa's distycha en hexasticha nopen ons aan te nemen dat Martens zelf de band legde met Venetië en hij daarvoor niet afhankelijk was van Jan van Westfalen. We weten overigens uit latere getuigenissen dat Martens vloeiend Italiaans sprak. Ook is de band met de Lisa voor de Vlaming Martens beter te verklaren dan voor een niet-streekgenoot, al zullen de drie in Italië goede vrienden geweest zijn, zoals Martens en Van Westfalen dat waren te Aalst.

Uit het chronologisch overzicht blijkt dat met het opzetten van het atelier in Aalst reeds vroeg in 1473 moet begonnen zijn. Nu is op 23 mei 1473 Jan van Westfalen nog in Keulen, waar hij zich in de universiteit laat immatriculeren.³² Dit betekent dat hij niet verantwoordelijk kan zijn voor de start van het atelier en o.i. ook niet voor de eerste drukken. Die zijn immers drukken van een ander type dan de Petrus Hispanus, die een typisch universitaire publikatie is, een scholastisch handboek, direct bedoeld voor verkoop

aan academici en studenten, het publiek waarvoor Van Westfalen zich vanaf het begin en uitsluitend heeft geïnteresseerd. Het is het enige van die soort in de reeks Aalsterse publikaties, die voor de rest in de lijn liggen van het humanistisch-religieus programma van de Lisa en die zoals diens publikaties nog meer de kenmerken dragen van het werk van iemand die publiceert omwille van de litterae dan van iemand die het doet om den brode. Ook technisch, vooral wat de bladspiegel betreft, de omvang en het vele gebruik van afkortingen springt de Petrus Hispanus uit de band van de serie. Dit alles wijst op een associatie voor deze bepaalde druk.

Men kan zich ook afvragen waarom Jan van Westfalen in Aalst zou gestart zijn in plaats van te Leuven, waar hij toch naartoe wou, zo daar niet reeds een atelier was. Aalst bood hem echter een groot voordeel. In mei 1473 was de economische situatie te Keulen niet rooskleurig. Van Westfalen kan, wanneer hij dat merkte, nogal vlug zijn opzet om zich daar te vestigen veranderd en zijn ambitie op Leuven gericht hebben. Toch heeft deze omschakeling en de overkomst naar Aalst ook weer tijd gevegd. Toen Van Westfalen uit Keulen in Leuven aankwam, was Veldener hem daar juist voor. Er gaat tussen deze beiden een genadeloze concurrentiestrijd ontbranden om deze markt, waarin Veldener zich zal moeten gewonnen geven. Nu was het voor Van Westfalen in deze strijd van belang om zo vlug mogelijk met een academische publikatie op zijn naam de markt op te komen. Terwijl zijn eigen atelier opgebouwd werd, maakte hij daarvoor gebruik van het reeds bestaande atelier van zijn vriend, die jonger en niet zo ervaren als hij, nog niet de ambitie had zich in Leuven te vestigen als drukker van de universiteit.

Deze aanwijzingen uit interne gegevens worden geconfirmeerd door uitwendige. De oudste en meest geloofwaardige bronnen duiden Martens en niet Jan van Westfalen aan als eerste drukker in Aalst. Zo de grafsteen van Martens, die gemaakt werd toen in Aalst nog voldoende getuigen de waarheid ervan konden controleren. Dat er foutief op beweerd wordt dat Martens ook de eerste drukker was van Duitsland en Frankrijk is een bewijs te meer dat

hij stamt uit de tijd toen er nog geen bibliografie bestond en incunabelkunde en men nog geen weet had van wat elders op dit gebied gebeurd was. Wat men toen in Aalst wist was dat Martens daar begonnen was en dat hij zijn kunde uit Venetië had gehaald. Men wachtte zich er dan ook voor Italië te noemen, maar achtte hem verder de eerste aan deze zijde van de Alpen. Wat voor ons belangrijk is, is dat men te Aalst, waar men nog goed kon weten wie daar begonnen was, Martens uitdrukkelijk als de eerste stelde.

Dit noopt ons, tegen de stelling van Holtrop en ook nog van de meeste huidige bibliografen in, die zich uitsluitend laten leiden door de colofon van Petrus Hispanus, de eerste anonieme periode aan Martens alleen toe te schrijven. De voornaamste argumenten van Holtrop, dat Martens nooit in Italië zou zijn geweest en dat hij te jong was om een atelier op te zetten zijn ondertussen wel weggevallen, nu we de band met de Lisa kennen en weten dat Martens, die in 1446/1447 en niet in 1453 werd geboren,³³ in 1473 een jongeman was van een zevenentwintig jaar, niet een onmondige knaap.

Betekenis en waarde

Wanneer we nu weer eens onze plaquetjes bekijken, kunnen we ons erover verbazen dat deze pretentieloze drukjes het begin zijn geweest in dit land zowel van een informatieëxplisie als van de carrière van een man die uit de geschiedenis van het humanisme niet is weg te denken. Martens was zich in het begin misschien niet zo bewust van dit alles, maar de betekenis van de boekdrukkunst voor de maatschappij heeft hijzelf later zeer duidelijk geformuleerd, toen hij een privilege aanvraag bij de Grote Raad: «aenmerckende ende considererende dat die voirscreven kunst ende scientie vander printen is die ghene doer middel vanden welcken dagelijcx wassen ende multipliceren alle die andere scientien ter saken vanden schoonen boecken diemen vindt in alle faculteyten sonder comparacie in vele meerderen getale ende overvloedicher dat men plocht te doene alear men vander voirscreven printen useerde...».³⁴

Ook zijn humanistische vorming zal hij zijn leven lang trouw blijven en wanneer Dorpius aan Erasmus schrijft dat die geen betere vriend heeft op de hele wereld dan Martens, wanneer deze laatste ijvert voor een irenisch christendom en weigert strijdletteratuur uit te geven waar nochtans actualiteit en geld in zit, dan zien we ook bij de oude zakenman en technicus iets van die onzakelijke en humane vreugde, die ook de vreugde is om het mooie en goede boek. Iets van die vreugde ervaren ook wij nog bij het doorbladeren van dit geschenk uit 1473 en 1973.

¹ M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, L.a Haye, 1874, nr. 587, W.A. Copinger, *Supplement to Hains Repertorium bibliographicum, or Collections towards a new edition of that work*, I, London, 1895, nr. 6248. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, I-VIII, Leipzig, 1925-, nr. 8420. M.L. Polain, *Catalogue des livres imprimés au 15e siècle dans les bibliothèques de Belgique*, Bruxelles, 1932, nr. 1307. *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum*, IX, London, 1962, p. 125. M. Pellechet, *Catalogue général des incunables des bibliothèques de France*, Paris, 1897-1909, nr. 4330. Van Iseghem, *Biographie de Thierry Martens d'Alost, premier imprimeur de la Belgique, suivie de la bibliographie de ses éditions*, Malines-Alost, 1852-1866, nr. 1.

² Bodleian Library, Cod. Rawlinson C N. 564.

³ Hs. 631, fol. 227 verso – 229 verso.

⁴ Overgenomen in de *Acta Sanctorum*, maart II en in de moderne uitgave van Dionysius *Opera Omnia*, Montreuil-Tournai.

⁵ *De vitiis et virtutibus*, uitg. *Opera Omnia*, Montreuil-Tournai, t. 39, p. 15.

⁶ *Enarrationes in Genesim*, I, p. 12.

⁷ T. 39 = *Opera minora* 7. p. 395-420.

⁸ Campbell, *O.c.*, nr. 197, Copinger, *O.c.*, nr. 2026. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, nr. 2962. Polain, *O.c.*, nr. 401. Pellechet, *O.c.*, nr. 1529, J.C.T. Oates *A catalogue of the fifteenth-century printed books in the University Library Cambridge*, Cambridge, 1954, nr. 3671. Van Iseghem, *O.c.*, nr. 2.

⁹ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, nr. 2960, Copinger, *O.c.*, 2027, Pellechet, *O.c.*, nr. 1533.

¹⁰ *Patrologia latina* 40. Aug. VI, k. 951-962.

¹¹ We citeren telkens de katern [a], het blad (2), R(ecto) of V(erso) en de regel (9) zo het over één regel gaat.

¹² Campbell, *O.c.*, nr. 11. Copinger, *O.c.*, II, nr. 71. Polain, *O.c.*, nr. 3158, Oates, *O.c.*, nr. 3670, Van Iseghem, *O.c.*, nr. 3.

¹³ Brief aan Willem von Stein, 1 juni 1444.

¹⁴ Campbell, *O.c.*, nr. 1396. Copinger, *O.c.*, II, nr. 2982. Van Iseghem, *O.c.*, nr. 5.

¹⁵ Campbell, *O.c.*, nr. 232. Copinger, *O.c.*, I, nr. 2412. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, nr. 3315. Polain, *O.c.*, nr. 489. Pellechet, *O.c.*, nr. 1814. Van Iseghem, *O.c.*, nr. 6.

¹⁶ Campbell, *O.c.*, nr. 1633. Copinger, *O.c.*, I, nr. 15215, Polain, *O.c.*, nr. 3651. Oates, *O.c.*, nr. 3672. Van Iseghem, *O.c.*, nr. 4.

- ¹⁷ M.E. Kronenberg, *Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle, Contributions to a new edition*, The Hague, 1956, p. 107.
- ¹⁸ Zie de Martenspublicatie van de rede van Ermolao Barbaro, Campbell, *O.c.*, nr. 247.
- ¹⁹ Van Iseghem, *O.c.*, p. 38.
- ²⁰ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke nr. 220* en Campbell, *O.c.*, nr. 1639.
- ²¹ Zie R. Juchhoff, *Johann und Konrad von Paderborn. Die Anfänge ihrer Drucker-tätigkeit in Venedig und Strassburg*, in: Westfälische Studien (Festschrift Bömer), Leipzig, 1928, p. 211-227.
- ²² C.M. Briquet, *Les Filigranes*, Leipzig, 1923.
- ²³ *Die Ochsenkopfwasserzeichen. 2. Teil. Fundbuch II, 2 der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*, bearbeitet von Gerhard Piccard, Stuttgart, 1966, Abt. IX.
- ²⁴ Vergelijk Wytze Hellinga, *Impressum. Alost. In Flandria*, in: Quaerendo, 3 (1973), p. 70-72. Onze observaties verschillen lichtjes, ook de interpretatie (zie hiervoor de tabel) vooral doordat we het verloop binnen de druk erbij betrokken.
- ²⁵ Koninklijke Bibliotheek Albert I, signatuur Inc. A 1328.
- ²⁶ *O.c.*, p. 181.
- ²⁷ *Thierry Martens d'Alost. Etude bibliographique*, La Haye, 1867, p. 28-35.
- ²⁸ *A.c.*, p. 71.
- ²⁹ Zie verder onder: de drukker.
- ³⁰ Zo b.v. «Nicolaus Jenson sociique» van 1475 te Venetië.
- ³¹ Zo b.v. nr. 1214, 3936, 3206 van W. Nijhoff & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage, 1923-1971.
- ³² Er blijft een twijfel bestaan, daar het hier ook kan gaan om een homoniem. Zie S. Corsten, *Beobachtungen zur Lebensgeschichte Johanns von Westfalen*, in: Gutenberg-Jahrbuch, 33 (1958), p. 90-95. Hij licht de immatriculatie uit Bd. 3, fol. 44a van de matrikels. Zie de uitgave daarvan door H. Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln*, I, Bonn, 1928, p. 852, nr. 338: 54.
- ³³ Zie C. Reedijk, *Dirk Martens van Aalst en Servaes van Sassen. I, Het geboortejaar van D. Martens...* in: Het boek, 31 (1952-1954), p. 52-71.
- ³⁴ Karel V, Octroy vor dierick mertins om te moegen printen alderhande Boecken... Brussel, 8 febr. 1518/9, Algemeen Rijksarchief, Brussel, Rekenkamer nr. 636, fol. 317 recto. Hernieuwing van octooi van 1513.

En guise d'introduction

Cette réimpression anastatique a pour but d'offrir une reproduction aussi fidèle que possible des trois impressions de l'atelier alostois de 1473. Celui-ci fut le premier dans les Pays-Bas méridionaux à appliquer la technique des caractères mobiles. Deux de ces impressions portent dans le colophon la date de 1473. Une troisième, qui ne mentionne pas de date, est manifestement de la même époque. Ces trois livres sont par conséquent les impressions les plus anciennes des Pays-Bas méridionaux pouvant être localisées et datées qui ont été réalisées suivant la technique que nous employons encore aujourd'hui et qui éclipsera brillamment le manuscrit et l'impression xylographique.

La technique de Gutenberg, toutefois, n'a que progressivement et partiellement remplacé le manuscrit et l'impression xylographique. Celle-ci s'est conservée là où l'illustration, l'élément pictural, l'emportait sur le texte, l'élément graphique. La xylographie resta en usage non seulement pour la gravure, mais aussi pour la lettrine individuelle dans le texte, qui tant par sa fonction décorative que par le fait qu'elle n'est pas un travail en série, trouve dans le bois le meilleur matériau. De même, le manuscrit n'est éliminé que partiellement aussi dans ces impressions. La rubrication fut laissée au rubricateur, qui continuait à faire son travail à la main et qui exécutait les initiales, les signes de paragraphes, la rubrication des titres et des initiales. Il va de soi que les procédés modernes de reproduction ne peuvent que copier techniquement ce travail manuel, et qu'on doit toujours prendre un exemplaire, c'est-à-dire un ouvrage déterminé, comme modèle. Pour la présente édition nous avons choisi, en ce qui concerne la première œuvre, celle de Denys de Rijkel, l'exemplaire contenu dans un remarquable recueil factice, qui fut encore constitué au XVe siècle au Rouge-cloître et qui appartient à l'heure actuelle à la communauté des Jésuites du Collège Notre-Dame à Anvers.

Ce recueil contient, outre un incunable d'Ulrich Zell, quatre des six publications les plus anciennes de l'atelier alostois en question.